

В. БАРВІНОК
(Київ).

РОЛЯ БАЛКАНСЬКИХ СЛОВ'ЯН В ІСТОРІЇ ВІЗАНТІЙ ЗА IV-ГО ХРЕСТОВОГО ПОХОДУ.

Досвід перших хрестових походів виявив, що початкова релігійна мета хрестових рушень перестала бути за провідний мотив і поступилася місцем іншим заходам — політичним та економічним. Не про звільнення Святої землі з-під мусулман почали гадати проводирі наступних хрестових рушень, а про заснування на Сході незалежних князівств, про торговельні права в візантійських країнах, то-що. Та досягти цього не можна було, не зачепивши життєвих інтересів Візантійської імперії. Цілком натурально, що Візантійська імперія виступала на захист своїх прав і не тільки не допомагала хрестовим загонам під час їхніх походів, а часто перешкоджала їм, а іноді навіть і приставала до оборонної спілки з мусулманами проти хрестоносців. Через це поміж західніми народами вже після II-го хрестового походу де-далі стала ширитися думка про те, що не можна досягти мети хрестових походів аж доти, поки матиме силу найголовніша перешкода, що нею була в очах західніх людей схизматична Візантійська імперія¹⁾). Таке тенденційне тлумачення невдач хрестових походів привертало до себе на Заході де-далі більш прихильників і, нарешті, завершилося на початку XIII в. тим, що хрестоносці здобули Царгород. Р. 1204-го під натиском загонів IV-го хрестового походу Візантійська імперія впала й на її руїнах засновано нову Латинську імперію. Так сумно для Візантії закінчився цей хрестовий похід.

IV хрестовий похід, що був скерований проти мусулман, але закінчився здобуттям Царгороду, є наслідок тих політичних стосунків, що склалися, з одного боку — поміж Східньою й Західньою імперіями, а з другого — поміж Візантією й Венецією. Не кажучи вже про те, що в IV-му хрестовому поході на перший план виразно виступає не релігійна, а політична ідея, а так само економічні та фінансові міркування, цей похід відзначається добре обдуманим і переведеним планом. Через те IV-й хрестовий похід має особливе значіння в історії. Для харак-

¹⁾ О. Успенський, Византія и крестоносцы. Одесса 1892, стор. 5—6. Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Візантії. Переводъ, примѣчанія и приложенія П. В. Безобразова М. 1897, стор. 340.

теристики відносин поміж Східною й Західною Європою, а так само для оцінки релігійного й культурного антагонізму поміж народами Сходу й Заходу, навряд чи можна знайти в історії виразніший факт, ніж той, що христоносці звоювали християнську державу, що лежала на шляху їхнього руху проти невірних мусулман, і в той-же самий час цілком ухилилися від боротьби з ними. З цього боку характерний погляд якогось Новгородця, що був за самовидця, як р. 1204-го латини обступили та здобули Царгород. Він повідомляє, що христоносці улюблени золото й срібло, знахтували наказ папи й сплели темну інтригу, і через це царство грецьке загинуло жертвою заздрощів та ворожнечі до нього Заходу, себ-то точка зору Новгородця вкриває ганьбою похід христоносців проти Візантії як обурливу справу¹⁾.

Нічого дивного немає, що в науковій західно-европейській літературі IV-ї хрестовий похід має виключне місце. За теперішнього часу там є доволі творів, що їх присвячено науковому розробленню IV-го хрестового походу. З них найцінніші праці: L. de Mas Latrie²⁾, K. Hopf'a³⁾, M. Natalis de Wailly⁴⁾, P. Riant'a⁵⁾, Klimke⁶⁾, Hanotaux⁷⁾ L. Streit'a⁸⁾, Heyd'a⁹⁾, Tessier¹⁰⁾, E. Pears'a¹¹⁾ та інш.¹²⁾. Найбільшу увагу всіх їх осереджено на питанні: хто винен у тому, що Візантійська імперія впала? Чи звоювали христоносці Царгород випадково, а чи падіння Царгороду це наслідок лукавства венеціянців, що намагалися досягти на Сході найбільшої могутності політичної та економічної? Може падіння Царгороду треба розглядати тільки, як епізод з історії боротьби цивільної влади з духовною, і чи винен у цьому папа Інокентій III (1198—1216), що брав діяльну участь в організації IV-го

¹⁾ Пол. собр. Русск. лѣтоп., т. III. СПБ. 1841, стор. 27—29. Порівн. О. И. Успенский. Исторія крестовыхъ походовъ. СПБ. 1900, стор. 139.

²⁾ Louis de Mas Latrie, Histoire de l'ile de Chypre. Vol. I. Paris. 1861.

³⁾ K. Hopf, Die vierte Kreuzzug. Encyclopaedie von Ersch und Gruber. Th. 85. Leipzig. 1867.

⁴⁾ M. Natalis de Wailly, La conquête de Constantinople par Geoffroy de Ville-Hardouin. Paris. 1874.

⁵⁾ P. Riant, Innocent III, Philippe de Souabe et Boniface de Montferrat. Revue des Questions Historiques. T. XVII—XVIII (1875). Його же. Le changement de direction de la IV Croisade. Ibid., t. XXIII (1878).

⁶⁾ Klimke, Die Quellen zur Geschichte des IV Kreuzzugs. Breslau. 1875.

⁷⁾ Hanotaux, Les Vénetiens ont-ils trahi la chrétienté en 1202? Revue Historique, t. IV,mai—juin. 1877.

⁸⁾ L. Streit, Venedig und die Wendlung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel. Anklam. 1877.

⁹⁾ Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart. 1879.

¹⁰⁾ Tessier, La diversion sur Zara et Constantinople. Paris, 1884.

¹¹⁾ E. Pears, The fall of Constantinople. London. 1885.

¹²⁾ Докладний огляд головнішої наукової літератури, що її присвячено подіям IV-го хрестового походу, зроблено в книзі Ф. І. Успенського „Історія крестовыхъ походовъ“, стор. 99—112.

хрестового походу, таємно маючи на думці підкорити Римові православну грецьку церкву? ¹⁾). На жаль, відомі досі історичні дані не дають спромоги з певністю порозвязувати всі ці питання. Через те Ф. І. Успенський у своїй праці „Історія крестовыхъ походовъ“ зазначає: „при изложениі событий четвертаго крестового похода, въ особенности же при объяснениі мотивовъ, которыми руководствовались главные дѣятели, нельзя ограничиваться тѣсными хронологическими рамками. Въ организациіи и направлениі этого похода принимали участіе многие факторы, изъ коихъ одни хорошо выяснены, другіе же или совсѣмъ неизвѣстны, или только намѣчены. Ясно, что здѣсь необходимо считаться и съ общимъ строемъ европейскихъ дѣлъ, и съ отношеніями Византіи къ Италіи и, наконецъ, съ борьбой свѣтской власти съ духовной“ ²⁾.

I, справді, коли читаеш історію IV-го хрестового походу, то мимоволі доводиться замислитися над питанням, як сталося, що така багатюща та могутня держава того часу, військові сили якої були за 100.000 чоловіка, впла під ударом якихось 20.000—30.000 хрестоносців.

Першоджерела IV-го хрестового походу, даючи досить докладні відомості про те, як звоювали Царгород хрестоносці, нічогісінько не кажуть про причини, що сприяли падінню Візантійської імперії під натиском хрестоносців ³⁾. Очевидячки, в падінні Візантійської імперії р. 1204-го мали значіння особливі причини. Хрестоносці-ж тільки допомогли цим причинам. „Важнѣйшие факты Византійской історіи,—каже Ф. І. Успенський,—всегда оставались загадкой, пока не было оценено значение славянской стихіи. Въ трудная историческая эпохи, обозначавшія слабость Византіи, необходимо въ особенности тщательное обслѣдованіе роли славянской стихіи“ ⁴⁾.

Вивчення взаємовідносин поміж Візантійською імперією й балканськими слов'янами приводить до висновку, що слов'яни справді відограли значну роль в історії Візантії за добу IV-го хрестового походу. Вияснити ролю балканських слов'ян в історії Візантії під час IV-го хрестового походу й є завдання цієї статті.

¹⁾ Ф. І. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 99—112. Порівн. П. Митрофановъ, Измѣненіе въ направленіи четвертаго крестового похода. Виз. Времен., т. IV (1897), стор. 480—495, 499—502.

²⁾ Ф. І. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 112—113.

³⁾ Найважливіші першоджерела для історії IV-го хрестового походу та звоювання Царгороду од латин це: відомості французького маршала Вільгардуена („La conquête de Constantinople“ par Geoffroy de Ville-Hardouin. Traduction et édition de M. Natalis de Wailly. Paris. 1874) та лицаря Роберта де Кларі („La prise de Constantinople“ par Robert de Clari. Hopf, Chroniques Gréco-Romanes. Berlin. 1873) — учасників походу; історія візантійського письменника Микити Хопіята (Nicetae Choniatae historia. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae. 1835); листи папи Інокентія III (Epistolae Innocentii III Popae. Migne. Patrologia Latina, t. CCXIV—CCXV) та інші відомості сучасників. Повний перелік їх дано в статті П. Митрофанова „Измѣненіе въ направленіи четвертаго крестового похода“. Виз. Времен., т. IV (1897), стор. 461—462.

⁴⁾ Ф. І. Успенскій, Исторія крестовыхъ походовъ, стор. 136.

Західно-европейські вчені сливе не торкаються справи про роль балканських слов'ян в історії Візантії за добу IV-го хрестового походу. Тільки L. Streit у своїй дисертації: „Venedig und die Wendlung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel“ зауважує, що, вивчаючи IV-й хрестовий похід, треба звертати увагу на політику візантійських імператорів і особливо на стан та настрій балканських слов'ян¹⁾). З цього погляду російська література цікавіша. Вона має працю акад. Ф. І. Успенського: „Образованіє второго Болгарського царства“²⁾ та велику рецензію на цю працю В. Васильевського³⁾, в яких, між іншим, провадиться думка, що падінню Візантійської імперії чимало допомагали ворожі взаємовідносини поміж балканськими слов'янами та греками. „Серби и болгары не только были въ то время на пути къ освобожденію отъ власти Византіи,— зазначає Ф. І. Успенський, — но и сами угрожали Византійскимъ провинціямъ“⁴⁾. Особливо виразним з цього боку фактом було звільнення болгар з-під влади Візантії, що почалося р. 1185-го й до часу IV-го хрестового походу вже цілком закінчилось.

Наприкінці XII в. Візантія переживала великі труднощі, як унутрішні, так і зовнішні, що походили від звичайних у ній двірцевих переворотів та від різномірних етнічних елементів її людности. Імператори Візантії рідко доживали на престолі до кінця свого віку. Останнього з Комнінів імператора Андроніка I (1183—1185) р. 1185-го скинуло невдоволене вельможне панство, обурене з його реформ, що мали на увазі влаштувати громадський побут на більш справедливих та рівних засадах⁵⁾. Через 10 років було скинено й голову тодішнього перевороту Ісаака II Янгола (1185—1195)⁶⁾. Домагаючися незалежності, в боротьбу з імператорською владою вступають як багаті феодали, так і окремі міста та острови⁷⁾. Щоб досягти своєї мети, вони закликали до себе на допомогу різних кочовиків — норманів, половців, і разом з ними грабували та руйнували візантійські міста. До цього треба додати війни з зовнішніми ворогами. Все це, звичайно, вкрай знесиловало Візантійську імперію. За таких умов візантійському урядові не під силу було стримувати розрізнені частини імперії, що їхнє глибоке незадоволення проти візантійського режиму де-далі міцнішало і, нарешті, привело до повстання.

¹⁾ L. Streit, Venedig und die Wendlung des vierten Kreuzzuges gegen Konstantinopel, S. 5.

²⁾ О. Успенський, Образованіє второго Болгарського царства. Одеса. 1879.

³⁾ Журн. Мин. Народ. Просвѣщ., ч. CCIV (1879, кн. VII—VIII), відд. II, стор. 144—217, 318—348.

⁴⁾ Ф. Успенський, Образованіє второго Болгарського царства, стор. 140.

⁵⁾ Nicetae Choniatae historia, р. 450—453. Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Візантії, стор. 318—322.

⁶⁾ Nicetae Choniatae historia, р. 592—595.

⁷⁾ Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Візантії, стор. 136.

Першу спробу визволитися з-під влади Візантії зробили серби. За короткий час, з р. 1183 до р. 1189-го, щасливими виступами проти імперії вони добилися того, що вже р. 1190-го імператор Ісаак II Янгол мусів визнати мало не цілковиту незалежність Сербії¹⁾. Тільки незначні сербські землі залишилися під владою Візантії.

Слідом за сербами р. 1185-го й болгари зробили спробу повернути давно втрачену політичну незалежність та волю²⁾. На чолі болгарського руху стали брати знатного Терновського роду — Асінь, Петро та Іван. Спочатку повстання мало скромний характер, обмежувалося невеликими просторами й виявлялося в тому, що повстанці нападали на грецькі міста. Коли повстання виникло, то візантійський уряд, через свої внутрішні нелади, поставився недбайливо до болгарських зворушень і не вжив відповідних заходів, щоб їх придушити³⁾. Через це повстання почало збільшуватися й розрослося до грізних розмірів. Рух незавдоволених болгар з місцевого перетворився в справу визволення країни від візантійського володарства. Успіхові болгар сприяло й те, що висланий проти них воєвода Олексій Врана замість того, щоб придушити повстання, сам замислив надіти візантійську корону. Мало не весь 1186-й р. він нічого не робив, а потім з усім своїм військом вирушив до Царгороду, щоб захопити престіл; але під мурами столиці був розбитий⁴⁾. Після того імператор Ісаак Янгол за рр. 1186 та 1187-й не раз ходив проти болгар, але без особливого успіху. Болгарське повстання ширилося й міцнішало і завдавало Візантії поразку за поразкою. Правда, спочатку повстання болгар не було щасливим і проводирі його мусіли навіть тікати за Дунай до половців. Але вже р. 1187-го повстання болгар остильки розрослося й мало такий успіх, що незабаром між Дунаєм та Балканами повстала незалежна Болгарська держава⁵⁾. За цієї години, і серби домагаючись цілковитої незалежності, вступили в спілку з болгарами й стали виступати разом з ними. Тимчасом як болгари виступали в Тракії, серби під проводом Стефана Немани панували в Албанії та Македонії⁶⁾.

ІII-й хрестовий похід (1189—1191) і собі чимало допоміг визвольному рухові балканських слов'ян. Коли германський імператор Фрідріх Барбароса, простуючи до Палестини, переходити р. 1189-го візантійські землі, то болгари й серби ввійшли з ним у стосунки й запропонували йому спілку проти Візантії та своє військо в поміч. За це вони вимагали від Барбароси, щоб він визнав новий лад на Балкан-

¹⁾ А. Л. Погодинъ, Исторія Сербії, СПБ. Изд. „Брокгаузъ-Ефронъ”, ст. 39—40.

²⁾ О. Успенський, Образованіє второго Болгарского царства, стор. 117.

³⁾ Necetae Choniatae historia, р. 488. О. Успенський, Образованіє второго Болгарского царства, стор. 131.

⁴⁾ Nicetae Choniatae historia, р. 492, 505. ⁵⁾ Ibidem, р. 520—521.

⁶⁾ О. Успенський, Образованіє второго Болгарского царства, стор. 152, 154.

ському півострові — Болгарію вважати за безперечне володіння Асінів, а за сербами визнати право на Далмацію та на ті землі, що вони відберуть від візантійського імператора¹). Не бажаючи роздратовувати Візантію, що й без того дуже підозріло ставилася до хрестоносців, а може й за-для обережності уникаючи втручатися в політичні ускладнення на Балканах, Фрідріх, не дав сербам та болгарам певної відповіди. Та разом з тим він не припиняв зносин з ними й весь час підтримував у них вороже почуття до Візантії. Послугами війська, що зібрали серби й болгари, Фрідріх так само відмовився скористуватися. Але військо, що вони зібрали, й без хрестоносців розпочало дії проти Візантії й тим самим послабляло її сили та підтримувало єднання поміж слов'янами півострова²).

Близько цього часу на Балканському півострові, поруч Сербії та Болгарії, повстало ще одне незалежне слов'янське князівство в Македонії. На чолі його став болгарський князь Добромир Хриз, або Стріз³), що завдав Візантії чимало клопоту. „Всѣ тѣ элементы, возбужденные къ борьбѣ противъ Византіи, дѣйствовали не независимо другъ отъ друга и не въ одиночку“, — каже Ф. І. Успенський⁴), а це, звичайно, вело до послаблення Візантійської імперії. Колишня її могутність все більш і більш падала.

Розглядаючи далі, як розвивалися події на Балканському півострові, не можна не помітити, що імператор Ісаак II Янгол, через свої помилки та нерозумні заходи, часто сам допомагав розвиткові слов'янського руху в Сербії та Болгарії. Отож Ісаак часом сам ставав на чолі війська проти Болгарії, але ні разу не доводив своєго походу проти них до краю. Не покладаючись на своїх воєвод, він дуже часто міняв їх і тим позбавляв воєнні дії проти слов'ян правильності та послідовності. Таке становище давало балканським слов'янам можливість безкарно робити насоки на імперію та спустошувати її міста. Нарешті, імператор Ісаак вирішив за будь-яку ціну покласти край слов'янському рухові і р. 1195-го почав діяльно готуватися до війни з болгарами. Але йому не судилося довершити своїх планів. Під час походу проти болгар він упав жертвою гідкої змови, що на чолі її був його рідний брат Олексій. Ісаака II Янгола було позбавлено престолу й очей⁵). А Олексій, опосівши візантійський престол (1195—1203), припинив похід проти болгар і повернув до Царгороду, щоб змінити своє становище. Тимчасом, слов'янство Балканського півострова, що ще недавно визнавало владу імперії, скрізь ворушилося й скрізь намагалося утворювати незалежні держави та князівства. Полум'я повстання охопило всеніку

¹) Там-таки, стор. 142.

²) Ф. И. Успенский, История крестовыхъ походовъ, стор. 90.

³) Ф. И. Успенский, Образование второго Болгарского царства, стор. 160—161, 179—182. ⁴) Там-таки, стор. 152.

⁵) Nicetas Choniatae historia, p. 597.

Македонію, перекинулося на Албанію та Тесалію, ба навіть на власницю Греччину.

Олексій III Янгол шляхом пересправ пробував був зав'язати мирні стосунки з болгарами. Але, коли переговори закінчилися нещасливо через надмірні домагання болгар¹⁾, Олексій III удавсь до інших способів, щоб ослабити слов'ян. Насамперед, він вирішив підтримувати той розбрат, що був поміж болгарськими вождями²⁾. Для того він почав протегувати Хризові, щоб потім скористатися з його допомоги проти Асінів, що з ними Хриз був у ворожих стосунках. Та надії Олексія III на Хриза не справдилися. Він не раз обдурював довіру Олексія III й частенько грабував візантійські міста. Похід, що розпочав проти нього Олексій III, закінчився нещасливо. Цар мусів замиритися з ним, визнати його незалежність, ба навіть видати за нього одну з візантійських принцес³⁾. Потім Олексій намагавсь скористатися з того незадоволення проти Асінів, що стало виявлятися поміж деякими значними болгарами⁴⁾. Для того головний начальник над армією проти болгар севастократор Ісаак зав'язав стосунки з болгарською партією, що була незадоволена з правління Асінів, обіцяючи їй всяку допомогу на випадок державного перевороту. Наслідком цього було те, що один із незадоволених болгар на ім'я Іванко р. 1196-го вбив Асінія й захопив Тернов⁵⁾. Р. 1197-го поліг од убійникою руки й Петро⁶⁾. Тільки-ж імператор Олексій III не використав як слід цих обставин і не подав Іванкові в пору потрібної допомоги. Через це Іванко мусів тікати до Царгороду. Болгарський престіл посів третій Асінь Іван Калоян (1197—1207)⁷⁾, що ставився до греків надто вороже. Цей Іван якийсь час жив у Царгороді, як заручник, і набрався там дуже сміливих політичних та державних ідей, які й почав потім дуже вперто переводити в життя.

Опосівши болгарський престіл, Іван Калоян дуже енергійно повів справу визволення болгарського народу з-під влади Візантії. Нема потреби перелічувати походи та наскоки його на візантійські країни. Щоб характеризувати стосунки між Візантією та Болгарією, досить одзначити те становище, що до нього Іван Калоян довів Візантійську імперію на початок IV-го хрестового походу. Р. 1203-го тільки трикутник поміж Царгородом та Адріянополем визнавав владу імперії, бо Іван Калоян не тільки звільнив болгарські землі від грецьких залог, а й заволодів містами Тракії та Македонії. Це призвело

¹⁾ Ibidem, p. 612.

²⁾ О. Успенський, Образованіє второго Болгарского царства стор. 172.

³⁾ Nicetae Choniatae historia, p. 665—673.

⁴⁾ О. Успенський, Образованіє второго Болгарского царства, стор. 172.

⁵⁾ Nicetae Choniatae historia, p. 618—619.

⁶⁾ Ibidem, p. 621.

⁷⁾ Ibidem, p. 621—622.

до того, що Візантія, коли р. 1204-го хрестоносці обступили Царгород, не мала спромоги суходолом стягнути до столиці військо з властивої Геллади, хоч і там над більшою частиною Пелопонесу панував деспот узурпатор Лев Стур; а морські стосунки з Гелладою, Азією та островами перерізала венецька флота. Але й власна флота Візантії через недбалство візантійського уряду складалася, як влучно зауважив Микита Хоніят, „з небагатьох поганеньких та прогнилих суденець”¹). „Даже та уступчивость,—каже Ф. І. Успенський,—съ котрою Исаакъ и Алексій вели себя по отношению къ Латинянамъ и готовность, съ котрою они приняли услугу крестоносцевъ, находитъ себѣ объясненіе въ грозѣ, надвигавшейся съ сѣвера”²).

Через вдалі заходи болгарського царя Івана Калояна, Олексій III примушений був замиритися з ним³) на рівних умовах: Візантія й Болгарія обов'язалися мати одних і тих самих ворогів і друзів⁴). Тимчасом, мало не всі країни Візантійської імперії з болгарською людністю відійшли до Болгарії. Отже на Балканському півострові з'явилася десить дужа слов'янська держава, для якої залишалося тільки формально визначити своє становище в колі інших європейських народів. І правда, посівши болгарський престіл, Іван Калоян, за звичаєм того часу, почав добиватися захисту та визнання нової династії й нової держави од найвищої цивільної та духовної влади в Европі⁵) Для цього він ще р. 1197-го зав'язав листування з папою Інокентієм III. Це листування його з папою призвело до того, що Іван Калоян дістав од папи королівського титула. Р. 1204-го в Тернові його коронував папський кардинал. Терновський архієпископ здобув од папи сан примаса Болгарії. У подяку за своє коронування Іван Калоян дав папі зобов'язання підлягати Римській церкві, а так само приводити в залежність від неї й всі землі, що він звоює. Але, видко, Івана не завдовольняв королівський титул, бо в подячному листі до папи він уперто продовжує вживати себе імператором, а Терновського архієпископа — патріярхом. Надалі ця унія Болгарії з Римом не була міцна. Політичні обставини примусили Івана Калояна шукати зближення з Римом. А коли потім становище Болгарії зміцніло, Іван Калоян і не згадував про свої обіцянки папі⁶).

Коли р. 1204-го хрестоносці звоювали Царгород, то це зовсім змінило стосунки між слов'янською та грецькою народностями на Балканському півострові. Для більшості греків тепер не залишалося нічого іншого, як з'єднатися з болгарами й разом із ними виступати

¹) Ibidem, p. 717.

²) О. І. Успенський, Історія крестовихъ походовъ, стор. 136—137.

³) Nicetae Choniatae Historia, p. 709.

⁴) О. Успенський, Образованіе второго Болгарского царства, стор. 208.

⁵) Там-же, стор. 209.

⁶) Там-же, стор. 219.

проти хрестоносців. Ще в той час, коли хрестоносці вкупі з Олексієм IV Янголом (1203—1204) взялися підбивати собі ті країни, що визнавали владу Олексія III, вони вже тоді натрапили на відмовлення з боку болгарського царя пікоритися, що видно з таких слів Вільгардуена: „і знайте, що в тій експедиції, в якій ішов імператор, всі греки виходили назустріч, на його веління та волю, заприсягали йому, як своєму господареві, крім одного тільки Івана, що був королем Валахії та Болгарії... Він не здався ні на милість ні на волю імператора“¹⁾). Серед мотивів, що спонукали візантійський уряд ще р. 1204-го шукати підпору в хрестоносцях, немаловажне значіння мав страх, що навівали на греків болгари²⁾). Після-ж того, як завоювали хрестоносці Царгород, на Балканському півострові була одна тільки активна сила, що могла помірятися з ними. Ця сила були болгари.

Немає сумніву, що зараз-же як засновано Латинську імперію в Царгороді, як хрестоносці, так і болгари добре розуміли, що їм доведеться змагатися за владу на Балканському півострові і що взаємна боротьба поміж ними неминуча. Спочатку болгарський цар Іван Калоян спробував був зав'язти дружні зносини з хрестоносцями й полюбовно поділити Візантійську імперію. Але хрестоносні вожді подивились на цю справу інакше й взяли навіть під сумнів саму політичну волю Болгарії, хоч Іван Калоян в цей час і здобув від папи королівський титул та корону. У відповідь на дружнє посольство до хрестоносців, вони, як каже Микита Хоніят, „наказали Іванові відноситись до них в своїх грамотах не як цар до рівних собі, а як найmit до своїх господарів, загрожуючи, що інакше вони візьмуться до зброї, спустошать та спопелять усеньку Мізію, якою він володіє не по праву, прогнавши з неї ромеїв, її законних володарів, а його самого повернуть до попереднього стану“³⁾). Після такої зневажливої відповіди болгарському цареві нічого не залишалося, як з зброєю в руках захищати волю Болгарії. Та незабаром і сами обставини дали зрозуміти болгарському цареві, як йому треба поводитися з хрестоносцями.

Після того, як латини звоювали Царгород, у деяких областях колишньої Візантійської імперії, як от у Трапезунті, Епірі, Греччині та Нікеї, почали утворюватися незалежні від латинів воло-

¹⁾ Wille-Hardouin, ed. Natalis de Wailly, chap. 202.

²⁾ Θ. Успенський, Образованіє второго Болгарського царства, стор. 244.

³⁾ Nicetae Choniatae historia, p. 809. Натяк на непорозуміння поміж болгарами та хрестоносцями зберігся в одному з листів Івана Калояна до папи Інокентія III, де він, між іншим, пише. „De Latinis quoque... scribo sanctitati vestri, ut eis scribatis quatinus distent ab Imperio meo, et sic Imperium meum nullum malum eis facit, neque ipsi nobis parvipendunt. Si forte ipsi conati fuerint contra Imperium meum et parvipenderint eum... non habeat sanctitas vestra Imperium meum suspectum, sed sind universa libera“. Literae Caloi-oannis regis Bulgarorum ad papam. Vetera Monumenta slavorum Meridionalium Ab Ang. Theiner. T. I. 1198—1549. Romae. 1863. № LX, p. 39.

діння Комнінів, Янголів, Стурів, Ласкарісів та інш.¹⁾). Скоро навколо цих володарів почало збиратися багато греків, що не хтіли коритися завойовникам та тікали з тих країн, що їх захопили хрестоносці. Друга частина греків, що залишилася на місці, намагалася запобігти ласки в нових володарів Візантії і звернулася до імператора Бодуїна та інших хрестоносних вождів, пропонуючи їм свої послуги. Але вони з презирством одхилили пропозиції греків²⁾). Та й узагалі латини, захоплені своєю перемогою, всяким способом зневажали греків: висміювали їх віру, обряди та звичаї, заводили в зайнятих землях чужий для грецького розуміння лад і посягали навіть на їхню віру, силоміць навертаючи їх до католицтва³⁾). Тому значна більшість греків стала шукати притулку на землях болгарського царя та всякими способами допомагати йому в його боротьбі з латинами. Іван Калоян залюбки приймав до себе греків і користався їхніми послугами проти латинів. Обурені проти хрестоносців греки, що оточували Івана, намовили його виступити захисником греко-болгарської народності проти латинської переваги, а разом з цим узяли на себе завдання оживити в Візантії втрачене імператорство⁴⁾). Цим визначався план усіх дальших вчинків Іvana Калояна. Тимчасом хрестоносці зовсім не здогадувалися про плани болгарського царя.

Звоювавши Царгород, імператор Бодуїн вирядив кілька експедицій до Тракії та Македонії; легко захопив тут деякі міста й поставив у них свої залоги. В той самий час Боніфацій Монфератський захопив Солунь і деякі міста в Епірі та Тесалії. Потім мало не всі військові сили хрестоносців вирушили до Малої Азії, щоб звоювати східні провінції імперії. Через це західні провінції залишилися без належної охорони. Це був слушний момент для греків і болгар розпочати загальний рух проти латинів. І справді, під керуванням Іvana Калояна греки підносять повстання проти латинів і організують народну війну. „Іван,— повідомляє Микита Хоніят,— розпускає греків, що перейшли до нього, кожного на його батьківщину, наказавши їм усіма засобами підготовувати повстання та шкодити латинам, поки він сам на що-небудь зважиться⁵⁾). Разом з греками підняли повстання й болгари. Повстання було щасливе. Успіхові його сприяло те, що в той час головні сили хрестоносців рушили на схід імперії проти Нікеї та Трапезунту, де утворилися незалежні від латинів грецькі деспотства. А західні провінції, сусідні з Болгарією, залишилися трохи чи не без захисту. З такого становища греки й скористалися з успіхом. Усенька Тракія та Македонія заворушилися.

¹⁾ Nicetae Choniatae hystoria, p. 841—842.

²⁾ Ibidem, p. 808—809.

³⁾ О. Успенський, Образованіє второго Болгарскаго царства. Приложенія, стор. 75—77.

⁴⁾ Там-же, стор. 245—246.

⁵⁾ Nicetae Choniatae hystoria, p. 808—809.

Повстання набуло величезної сили й тягло за собою поголовне винищення латинів. До Болдуїна звідусюди надходили дуже тривожні чутки: греки повстали скрізь і винищують латинів. Хрестоносці мусіли зовсім залишити Балканський півострів. Навіть у найближчому до Царгороду місті вони не могли залишатися, „бо тушења людність заприсягла болгарському цареві нищити латинів“,— повідомляє Вільгардуен¹⁾).

По-весні р. 1205-го вожді хрестоносців на чолі з імператором Болдуїном мусіли спішно виступити, щоб придушити повстання. Вони покорили кілька міст у Тракії й підступили до Адріянополя. Але тут їм довелося здібатися з Іваном Калояном. „Болгарський господар Іван, якого греки таємно закликали на допомогу, несподівано напав на нас з безліччю варварів: болгар, куман та інших“,— повідомляє папу брат Болдуїна Генрік²⁾). Коли 15 квітня р. 1205 стався бій, хрестоносці зазнали цілковитої поразки: на бойовищі загинув цвіт лицарства й взято в полон імператора Болдуїна. Тільки незначній кількості хрестоносців пощастило уратуватись. Хрестоносці, котрі зосталися живі, послали на Захід сумні звістки про прикре становище і благали папу готовувати новий хрестовий похід³⁾). Та оцим не закінчилися злигодні латинів. Сполучене Болгарське та Куманське військо заняло потім усю Тракію й Македонію, а половецькі загони заходили мало не до самого Царгороду. Латини замкнулися в Царгороді й чекали облоги. Даремно Генрік благав папу влаштувати новий хрестовий похід. Папа відмовився проповідувати новий хрестовий похід і рекомендував Генрікові шукати спілки та приязні з болгарами, „бо це буде дуже корисним, як для латинів, так і для болгар“,— писав він⁴⁾). Болгарському цареві папа радив замиритися з латинами, причому загрожував, що інакше з одного боку угри, а з другого хрестоносці можуть вдертися в його землі та спустошити їх⁵⁾.

Після такої вдалої перемоги над латинами для болгарського царя відкрилися широкі перспективи. В цей часувесь Балканський півострів був під його владою. Доля латинської імперії в Царгороді деякий час була в руках болгарського царя. Йому залишалося зробити ще крок і звоювати Царгород. Тільки-ж Іван Калоян проминув добру нагоду й не утримався на височині свого політичного поклику. Уступаючи тій ненависті слов'ян до греків, що призбирувалася віками, Іван дав повну волю помсті, і заодно з половцями руйнував міста між Адріянополем та Царгородом. Жах та смерть

¹⁾ Ville-Hardouin, ed. Natalis de Wailly, chap. 339.

²⁾ Litterae Henrici moderatoris imperii Constantinopolitani. Vetera Monum. Slav. Meridional, ab Theiner, t. I, № LXIII, p. 40.

³⁾ Ibidem, № LXIII, p. 41.

⁴⁾ Epistola Henrici fratris imperatoris Constantinop. Ibidem, № LXV, p. 42.

⁵⁾ Epistola Calojoanni regi Bulgarorum. Ibidem, № LXIV, p. 42.

сіяв на своєму шляху гордий болгарин. З другого боку, куди не доходили, або що милували болгари, те своєю чергою нищили латини і тим мстилися грекам за їхню зраду, за їхнє співчуття до болгар та повстання. Боротьба болгарського царя з латинами тривала більш, як два роки й мала такий згубний характер, що Іван здобув прозвисько „Грекобійця“, як свого часу Візантійський імператор Василь II заслужив назвисько „Болгаробійця“¹⁾.

Жорстоке ставлення болгарського царя до греків, що доти були його прибічниками в боротьбі з латинами, примусило їх замислитися, чи краще їм буде під болгарським пануванням, ніж під Латинським. Вагання греків швидко закінчилося не на користь для болгарського царя. Через свою жорстокість до греків, він утратив в них найкорисніших спільніків, а разом з тим випустив з рук і Царгород. Греки, що допомагали болгарському цареві, почали переходити на службу до латинів і вже їм допомагати в боротьбі з болгарами²⁾. Для національних домагань греків небезпечніш було бачити в Царгороді болгарського царя, ніж латинського імператора. Наслідком цього було те, що вже р. 1206 греки стали на боці латинів. Тепер вони вже не вважали латинське панування за таке небезпечне для себе, як р. 1204.

У цей час особливої ваги набула Нікейська імперія, що стала тепер для греків за огнище незалежності й волі, а разом з тим і за поруку відновлення попередньої величи Візантійської імперії. Поруч розумних учників Нікейський імператор Федір I Ласкарис (1204—1222) зміцнив становище своєї імперії й дістав до себе повну довіру од греків. Греки побачили, що Федір Ласкарис справді добивається відновити колишню імперію й через це стали спокійно ждати, коли вдарить остання година латинської влади в Царгороді³⁾.

Р. 1207 хрестоносці замирилися з Нікейським імператором Федором I Ласкарисом. Домагання болгарського царя ані трохи ні відповідали існуванню Латинської імперії і через це схилили хрестоносців до поступок Нікейському імператорові. Зного боку й Нікейський імператор Федір I Ласкарис погодився дати латинам спокійно володіти тими країнами, що вони зайняли, коли латини й собі визнають Нікейську імперію. Після того латини залишили Малу Азію й усенькі свої сили скерували на боротьбу з болгарами. Але в цей час болгарському цареві Іванові Калояну не довго лишилося панувати. Під час облоги Тесalonик він упав од руки убійника, що підіслала до нього його власна жінка⁴⁾.

¹⁾ О. Успенський, Образованіє второго Болгарського царства, стор. 253.

²⁾ Ville-Hardouin, ed. Natalis de Wailly, chap. 422.

³⁾ Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Візантії, стор. 364, 366.

⁴⁾ Там-же, стор. 377. О. Успенський, Образованіє второго Болгарського царства, стор. 255.

Коли Іван Калоян помер, його нащадок Борил (1207—1218) уже не зміг виконувати планів царя Грекобійці почести через те, що не мав Іванових державних здібностів, а почести тому, що й сам не міцно тримавсь на престолі. Чимало важило тут і те, що в особі Генріка, що царював на той час у Царгороді, Борил знайшов дуже розумного та енергійного супротивника¹⁾.

Отак, через одвічну ворожнечу поміж греками та болгарами закінчилася невдачею спроба болгарського царя Івана Калояна утворити на руїнах Візантійської імперії нове Греко-Болгарське царство.

Зовсім інше значіння має участь Балканських слов'ян, надто болгар, у подіях Візантійської імперії за добу IV-го хрестового походу. До р. 1204 слов'яни своїми повстаннями значною мірою підготували занепад Візантійської імперії й разом з тим вселили західнім народам думку про те, що Царгород можна звоювати. Коли потім хрестоносці обложили Царгород, то слов'яни, що повстали проти імперії, відрізали їйому зносили з Тесалією та центральною Гелладою, звідки обложена столиця могла мати допомогу, і тим самим сприяли її загибелі. Коли-ж Царгород було здобуто й засновано Латинську імперію, і хрестоносці стали вже загрожувати політичній та релігійній волі Балканських слов'ян, болгари виступили проти хрестоносців і не дали їм остаточно розгромити греків. Тільки через своєчасний та вдалий напад болгарського царя Івана Калояна на хрестоносців під Адріянополем, що відтягнув латинське військо з країв Малої Азії, могла змінитися Нікейська імперія, що потім відограла величезну роль в справі відновлення Візантійської імперії. Інакше утворення Нікейської імперії залишилося-б тільки марною спробою, яких за того часу було багато.

З другого боку й Нікейська імперія, що тоді повстала, мала згубне значіння для Болгарського царства. Рух грецької людності на Балканському півострові, що так вдало розпочав та розумно проводив болгарський цар р. 1205, незабаром набрав антиболгарського напрямку, коли для грецьких людей, одколи змінилася Нікейська імперія, з'явилася спромога зосередити на ній усенькі свої сподіванки та чекати з Нікеї визволення від латинського поневолення. Неміцна спілка греків та болгар тоді швидко розпалася, а разом з тим рушилася й спроба заснувати на руїнах Візантійської імперії нове Греко-Болгарське царство. Змініла Нікейська імперія р. 1261-го справді стала опорою Візантійської імперії і ще на два сторіччя відсунула остаточне її падіння.

---

¹⁾ Г. Ф. Герцбергъ, Исторія Византії, стор. 377.